

ten have

Denken in duistere tijden

WILLI WINKLER

Het leven van Hannah Arendt

INHOUD

Woord vooraf 9

1. Afdaling van de Toverberg: de jaren in Duitsland 13

- Schaduwen van de kindertijd 16
- Marburg tegen Berlijn: Martin Heidegger 20
- Erfenis van deze tijd – de radicale jaren twintig 24
- Symfilosoferen met Günther Stern 28
- ‘Mijn beste vriendin’ Rahel Varnhagen 35

2. De roes van het noodlot en vlucht: het jaar 1933 37

- Martin Heidegger meldt zich voor de *Wissensdienst* 38
- Hannah Arendt moet het land verlaten 41

3. Een vriend, een goede vriend:

Heinrich Blücher en Walter Benjamin 45

- De ‘Bolschew’ 46
- De wonderrabbi 52
- De Engel van de geschiedenis 56

4. ‘Op de strozakken van de hopeloosheid’:

van Parijs naar New York 60

- De weg over de Pyreneeën 62
- Gered 67

5. Terugkeer naar Europa, weerzien met Heidegger 70

- De intellectuele situatie van het moment 72
- Gevaarlijke vrijages 82
- Strahlungen* 91

6. Communisten, verraders, vredeshitsers:	
Amerika onder Joseph McCarthy 97	
Hannah Arendt wordt tot een 'Hebreeuwse profetes'	102
De 'redders van het vaderland' willen	
Hannah Arendt inpalmen	107
Een verrader getuigt	116
Gisteren waren ze nog communisten	126
 7. Duitse restauratie en de Hongaarse Revolutie 137	
'Bij Hitler aan tafel'	141
<i>Amor Mundi</i> of een filosoferende seizoenarbeider	143
De CIA-connectie	147
Hannah Arendt als ambassadrice van het vrije Westen	153
 8. Schrijven onder toezicht van de ss 159	
'En ik moet gewoon beminneijk zwijgen!'	163
Ingewikkelde toestanden	170
 9. De salon aan de Hudson 178	
Little Rock en het racisme	184
Amerika wordt jong: John F. Kennedy en Norman Mailer	192
 10. De man in de glazen kast: Adolf Eichmann 196	
Het kwaad in twee gestalten	202
Hij verschijnt	205
Niet meer dan een schouwspel	210
Overheidsbelangen	214
De getuigen	218
De aangeklaagde	220
Wereldpolitiek	226
 11. Eichmann in Jeruzalem 230	
Hoe je beroemd wordt	236
Hoe je vijanden maakt	242
Hoe de collega's reageren	245

12. Duitslandreis 1964	253
De jongeren moeten het beter doen	258
Golo Mann is verontwaardigd	263
Over de <i>Gleichschaltung</i>	269
Hannah Arendt tegen <i>Der Spiegel</i>	277
 13. New York Intellectuals	 282
De media-intellectueel	283
Amerikaanse revolutie	287
 14. Absolutie	 291
Melita Maschmann	291
Ingeborg Bachmann	294
Benno von Wiese	298
Hans Magnus Enzensberger	303
 15. Gisteren waren ze nog nazi's	 310
Het zwarte uniform	311
Jean Améry reageert erop	316
 16. Freiburg als intellectuele levensvorm:	
Hannah Arendt en Paul Celan	
op pelgrimage naar Heidegger	319
De vos blijft in zijn hol	326
Heidegger verontschuldigt zich niet	332
Een krijger begint aan het werk van de verzoening	335
<i>Der Spiegel</i> komt bij de profeet	339
Hannah Arendt wil hem begrijpen	345
Heidegger wil Paul Celan helen	350
Benjamin en Heidegger: twee bewuste paria's	355
Nog een keer de Frankfurter Schule	363
 17. Spreken over geweld: de jaren zestig in Amerika	 367
<i>Vietnam, mon amour</i>	372
Alle macht aan de raden	377

18. Twee opvattingen:	
Uwe Johnson en Hans Magnus Enzensberger	383
Fanfiction	384
Over geweld	390

19. Afscheid	395
‘Zonder Heinrich. Vrij’	397
De Amerikaanse teleurstelling	398
Terug naar Martin Heidegger	401

Bijlagen	405
Opmerkingen	407
Noten	411
Register	467
Tijdbalk	471
Verantwoording foto's	477

1.

AFDALING VAN DE TOVERBERG: DE JAREN IN DUITSLAND

*‘Wat doen ons deze dingen, deze spelen,
Ons eenzamen, die zich vergeefs vermoeien
En zwervend zonder doel hun noodlot delen?’¹*

Hugo von Hofmannsthal,
‘Ballade van het uiterlijk leven’, 1894

Hannah Arendt heeft Martin Heidegger en zijn invloed op onovertroffen wijze eer bewezen in een essay dat ze in 1969 aan hem wijdde, ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag. Ze getuigde daarmee van haar dankbaarheid aan haar belangrijkste leermeester, met een panegyrische lofrede zoals die in de oudheid voorbehouden was aan keizers en veldheren. Hannah Arendt was op dat moment nog net geen drieënzestig, ze was beroemd, in de vs zo mogelijk nog meer dan in Duitsland, terwijl Heidegger niet meer was dan een naam in de geesteswetenschappen, en misschien op cultuurgebied. En zo was hun gezamenlijke geschiedenis ook begonnen: ‘Er was nauwelijks meer dan een naam, maar de naam reisde heel Duitsland door, als het gerucht over de geheime koning.’²

Toen Hannah Arendt in de herfst van 1924 in Marburg arriveerde voor haar studies filosofie en theologie, was er nog geen boek van Heidegger verschenen. Er waren dictaten in omloop die overgetypt van hand tot hand gingen, maar die bevatten geen leer. ‘Het gerucht zei het heel eenvoudig: het denken is weer tot leven gekomen, de doodgewaande cultuurschatten van het verleden worden tot spreken gebracht (...). Er is een leraar; men kan misschien het denken leren.’³

Bij Heidegger werd, aldus de lofredenaar, niet zozeer Plato’s ideeënleer behandeld, er werd niet onderwezen, maar een semester lang een platoonse dialoog gelezen. Er verzamelde zich een kring van toegewijde jongelingen rond de meester, ongeveer zoals rond de dichter

Stefan George, die zijn aanhangers met wonderlijke rituelen aan zich bond, dissidenten verstootte en toch steeds weer nieuwe jongelingen wist te rekruteren. De geheime koning was wat excentriek in zijn gedrag, wat zeker aan zijn glans bijdroeg, schaamde zich in zijn voordracht niet voor zijn dialect en verscheen in plaats van in pak graag in een feestelijke *janker*. Dat hij zelf niet goed zijn draai vond in Marburg, hoorde daarbij. Hans Jonas, die in dezelfde tijd als Hannah Arendt vanuit Freiburg naar Marburg kwam, trof er een 'cultusgemeenschap' aan. Het zou 'geen filosofie, maar een sektarische aangelegenheid' zijn geweest.⁴ En ook al komt Jonas terugkijkend geamuseerd tot die conclusie, hij behoorde net als Hannah Arendt vanzelfsprekend ook tot deze gemeenschap.

Jonas kwam uit Mönchengladbach, was drie jaar ouder dan Hannah Arendt en had al meerdere semesters filosofie gestudeerd in Freiburg en Berlijn. In 1923 voltooide hij in Wolfenbüttel de Joodse *hachsjava*, een landbouwschool, omdat hij van plan was om als kolonist naar Palestina te vertrekken. Eerst wilde hij echter zijn studie voortzetten in Freiburg, waar hij al tijdens zijn eerste semester tot de volgelingen van Martin Heidegger zou gaan behoren. In 1924 volgde hij hem naar Marburg, waar Heidegger een jaar eerder buitengewoon hoogleraar was geworden. Verbazingwekkend genoeg verzamelden bij uitstek de Joodse studenten zich rond zijn persoon, zoals Jonas opmerkte. 'Ik weet niet of Heidegger zich wel zo op zijn gemak voelde over het feit dat juist de jonge Joden zich tot hem aangetrokken voelden, maar hij was op zich volstrekt onpolitiek.'⁵

Zo heel onpolitiek zal hij echter toch niet geweest zijn. Zijn vrouw Elfriede vertoonde in elk geval Duits-nationalistische neigingen. Elfriede Heidegger had in het Zwarte Woud een hut laten bouwen voor haar man. Daar kon hij zich terugtrekken om te denken, maar daar nodigde hij ook uitverkoren studenten uit, ging hij met hen uit wandelen en leerde hun skiën. De stadskinderen uit Berlijn, Hamburg en Koningsbergen moesten in het Zwarte Woud de weg naar de waarheid vinden. Ook Günther Stern, die later de naam Anders aannam en Hannah Arendts eerste echtgenoot zou worden, behoorde tot de kring rond Heidegger. Hij stamde uit Breslau, zijn ouders waren de ontwikkelingspsychologen William en Clara Stern, en de zoon wilde filosoof worden. Günther Stern was erbij geweest toen de hut in Todtnauberg in 1922 feestelijk in gebruik werd genomen. Later ver-

telde hij dat ze de volgende ochtend met zijn allen naar het dal waren gestormd en hij hand in hand had gelopen met Elfride Heidegger, die hem plotseling had gevraagd of hij zich niet ook zou willen aansluiten bij de nationaalsocialisten. Stern zou daarop gezegd hebben dat ze hem nog eens goed moest aankijken, 'dan ziet u vanzelf dat ik behoor tot diegenen die u wilt uitsluiten'.⁶

'Heidegger en Jaspers bewogen zich intellectueel op afstand van de Weimarer democratie en oefenden een sterke aantrekkingskracht uit op een groep leerlingen die onverschillig of afwijzend stonden tegenover het parlementaire systeem en de moderne samenleving, en in veel gevallen pas politiek geëngageerd raakten door de val van de Weimarrepubliek,'⁷ aldus ideeënhistoricus Jens Hacke. Günther Stern was een van de weinigen die al vroeg in de gaten hadden wat er dreigde. Dat de grond onder de Republiek van Weimar niet slechts wat instabiel was, maar beefde, dat wist niet alleen Heidegger, dat wisten ook zijn bewonderaars. Juist daarom verzamelden ze zich rond hem. Tegelijk bood het hun de gelegenheid om uit de tijd te vluchten, met het intellectueel-esoterische gevoel een elite te vormen die boven de chaos van het geleidelijk falende parlementarisme stond. Heidegger wist het crisisbewustzijn van zijn tijd op te kloppen tot een behaaglijk filosofisch onbehagen, een existentieel huiveren dat hen immuun maakte tegen alles wat het dagelijks leven van hen kon eisen.

Buiten Marburg, Heidelberg of Freiburg was het een gewelddadige tijd, en gewelddadig waren ook de metaforen. Walter Benjamin meende dat Sergei Eisensteins stomme film *Pantserkruiser Potemkin* tot zijn opluchting zijn 'kerkerwereld', 'onze kroegen en grootstedelijke straten, onze kantoren en gemeubileerde kamers,' met het 'dynamiet van tienden van seconden opblies'.⁸ In deze afwijzing van de actualiteit vonden links en recht elkaar echter. In Italië was Benito Mussolini in 1922 naar Rome gemarcheerd en had daar de fascistische staat gesticht. Italo Balbo, een van zijn ijverigste volgelingen, schreef in zijn revolutiedagboek, dat in 1933 in het Duits werd gepubliceerd met een voorwoord van Hermann Göring, over de Duce dat hij 'de strijdende Italiaanse jeugd precies dat programma van de afwijzing van het heden' zou hebben gegeven 'dat ze zocht'.⁹ Overal heerste crisis, en niemand begreep het crisisbewustzijn van die tijd beter dan Heidegger, die Søren Kierkegaards theologische 'vrees en

beven' tot een existentiële angst wist op te voeren. De socioloog Karl Mannheim had het begrip van de 'vrij zwevende intelligentie' weliswaar nog niet eens geïntroduceerd, maar ze zweefde al bijzonder vrij in Marburg. De universiteitsstad aan de Lahn vormde een enclave in een door inflatie en economische crisis gehavende wereld. Hier troffen jonge mannen en vrouwen uit burgerlijke milieus elkaar om zich met filosofie en literatuur af te schermen tegen de beproevingen van hun tijd. Men las Thomas Manns *Toverberg* en voelde zich bevrijd van het onderzoek van de wereld van de broodwinning en de werklozen daarbuiten.

In haar laudatio spreekt Hannah Arendt over 'het rijk van het denken, dat, ofschoon helemaal van deze wereld, er toch zo in verborgen is dat men nooit met zekerheid kan weten of het wel bestaat, maar waarvan de bewoners toch talrijker zijn dan men gelooft'.¹⁰ Heidegger moet met zijn geheimzinnige spreken over het 'gepraat' van het 'men', waarvan ze zich zouden moeten afkeren, zo veel indruk gemaakt hebben op zijn nog niet eens twintig jaar oude studenten dat ze, wat hij ook van hen vroeg, zelfs de 'moed tot de angst voor de dood' konden begrijpen. Op hun leeftijd dachten ze eigenlijk aan alles behalve de dood, maar hij maakte uit wat bij Kierkegaard nog de 'ziekte ten dode' was geweest een 'zijn-ten-dode'. 'De angst voor de dood brengt het erzijn oog in oog met zichzelf, overgeleverd als het is aan deze onoverschrijdbare mogelijkheid'.¹¹

Schaduwen van de kindertijd

Niemand hoefde Hannah Arendt echter het zijn-ten-dode uit te leggen. Haar vader had als jongeman syfilis opgelopen. De ziekte leek aanvankelijk te zijn beteugeld. Paul Arendt studeerde in Berlijn natuurwetenschappen en sloot zich in de jaren negentig aan bij een 'niet openbare socialistische studentenbeweging'.¹² In 1902 trouwde hij met Martha Cohn, een vrouw die tot de sterke Joodse gemeente van Koningsbergen behoorde en die net als hij aanhangster was van de SPD, die zich in de monarchie van keizer Wilhelm II na de dood van Otto von Bismarck ontwikkelde tot een constructieve oppositie. Nadat hij was afgestudeerd vond Paul Arendt een aanstelling als ingenieur bij een bedrijf in Hannover dat was gespecialiseerd in elek-

tro- en verwarmingstechniek. Hun dochter Johanna werd op 14 oktober 1906 in Hannover geboren.

Enkele jaren na haar geboorte werden bij haar vader de latere gevolgen van de ziekte merkbaar: hij begon te lijden onder evenwichtstoornissen, ging voor de ogen van zijn dochter tijdens een wandeling onderuit, werd bedlegerig en moest uiteindelijk langere tijd in een psychiatrische kliniek worden opgenomen. In 1908 was de familie terugverhuisd naar Koningsbergen. Martha Arendt hield een opvoedings- en onderwijsdagboek bij met de titel 'Ons kind', waarin ze Hannahs ontwikkeling nauwkeurig vastlegde, maar ook het ongeluk dat de familie met de ziekte van de vader was overkomen. Het kind was getuige van het wegwijnen van haar vader. 'Het kind,' zo schreef haar moeder, 'heeft een verschrikkelijke verandering die haar arme vader tijdens zijn leven doormaakte gezien en ervaren. Ze is geduldig en lief voor hem, speelt de hele zomer van 1911 kaart met hem, staat niet toe dat ik een bars woord tot hem richt, maar wenst toch soms dat haar vader er niet meer zou zijn. Ze bidt 's morgens en 's avonds voor hem, zonder dat ze dat geleerd heeft.'¹³ Paul Arendt stierf in 1913.

In februari 1932 moet Hannah opnieuw terugkeren naar huis, omdat haar moeder ziek geworden is en verwacht dat haar dochter haar bezoekt. Met een beknopt kaartje vanuit Koningsbergen brengt ze de bevriende expressionisme-onderzoeker Erwin Loewenson, met wie Arendt enkele jaren eerder een korte affaire had, hiervan op de hoogte. De voorkant toont een inkijkje in het 'Haus der Bücher', de boekhandel-uitgeverij Gräfe in Unser. Het verhaal wilde dat dit de 'grootste boekhandel in Duitsland (drie verdiepingen) zou zijn, een van de bezienswaardigheden van Koningsbergen'.¹⁴ De boekhandel werd in 1722 gesticht door Christoph Gottfried Eckart. Hij overleefde meerdere wisselingen van eigenaar en de Zevenjarige Oorlog, die in 1756 uitbrak. De vrijgezel Immanuel Kant, die toen nog onderbibliothecaris van de Königliche Schlossbibliothek was, woonde van 1760 tot 1768 in het pand van de uitgeverij, en Johann Gottfried Herder was er een tijdlang leerling-boekverkoper.

Koningsbergen was vanwege de handel met het Oosten niet alleen een belangrijke havenstad, maar ook een boekenstad. De Albertus-Universiteit werd in 1544 als resoluut protestantse hogeschool buiten het Heilige Roomse Rijk gesticht. Immanuel Kant zou Konings-

bergen nooit verlaten, maar las wel zijn hele leven lang reisverslagen. Op een bepaald moment probeert hij een geopolitieke schets van zijn thuisstad te geven, die Elisabeth Young-Bruehl in haar Arendt-biografie aanhaalt. Hierin noemt Kant Koningsbergen, en niet bijvoorbeeld Berlijn, het 'middelpunt van het rijk'; wijst hij op de gunstige ligging voor de maritieme handel, op de verschillende talen en mores, en beschrijft hij de stad als 'de juiste plaats voor het verwerven van kennis over mensen en de wereld, zelfs zonder reizen'.¹⁵ Terwijl men in Berlijn, Weimar en Wenen de Franse Revolutie vreesde, vierde Kant hier, ver van de koning in Potsdam, het begin van een nieuwe tijd. Waar anders dan in Koningsbergen moest de mens de onmondigheid waaraan hij zelf schuldig was voor het eerst achter zich laten?

De Joodse burgerij van de stad documenteerde haar parallel aan de verlichting begonnen bloei in de meerderheidssamenleving met een representatieve boekenverzameling, die met name auteurs van het Weimarer classicisme omvatte. Hannah Arendt kon in de bibliotheek van haar vader de belangrijkste werken van Lessing, Schiller en Goethe vinden. Als kind leerde ze al gedichten uit haar hoofd, en die zouden haar de rest van haar leven bijblijven. Het kon niet anders of Immanuel Kant zou haar intellectueel beschermheer worden. Naar verluidt zou ze op haar veertiende al de *Kritiek van de zuivere rede* hebben gelezen. Op Kant volgde Karl Jaspers, met zijn *Psychologie der Weltanschauungen*. Ze las en las, en ging als kind geheel op in de literatuur. Terugkijkend zal ze zelfs de hemel boven de stad, 'waar ze met een vertrouwelijke intimiteit aan gehecht was, te bewolkt' vinden, 'te gesloten en verstrikt in zichzelf'.¹⁶

De familie bezat een vakantiehuis in Cranz, aan de zuidoever van het Koerse Haf, dat Hannahs grootvader Max ooit had gekocht.¹⁷ Aan de schrijver Uwe Johnson, een vriend uit haar latere levensjaren, zou ze vertellen over de nachtelijke boottochten die ze met de vissers ondernam. Daarover is verder niets bekend, en tegenover Johnson zei ze er ook niet meer dan dit over. Ze zouden gehuld zijn gebleven in de zeemist van de verzonnen herinnering, ware het niet dat we die ene fraaie zin hebben, die eigenlijk helemaal niet past bij deze polyglotte vrouw die nooit om een woord verlegen zat: 'We waren de laatsten in *Keenichsbarch* die met hun handen spraken'.¹⁸

Met het blinde vertrouwen in de wetenschap dat kenmerkend was

voor de verlichte burgerij voerde moeder een soms haast 'schrebers' opvoedingsregime. De pedagoog Moritz Schreber had in de jaren veertig van de voorafgaande eeuw de 'kamergymnastiek' ontwikkeld en met instrumenten als de 'rechthouder' en de kinband gepoogd de volksgezondheid te verbeteren. In het dagboek werden dan ook alle ziekten vastgelegd, maar ook alles wat er aan maatregelen ter verbetering van de gezondheid werd ondernomen. Hannah zou lichame-lijk te zwak zijn geweest en moest met zorg extra worden gevoed om aan te sterken, sukkelde steeds maar weer met haar gezondheid. Om haar houding te verbeteren moest ze turnoefeningen doen. Ze kon geregeld niet naar school en kreeg dan privéonderwijs. Het mocht haar echter aan niets ontbreken. Het kind mocht niet lijden onder het verlies van haar vader op zesjarige leeftijd, maar ongetwijfeld was het de grootste ramp die haar had kunnen overkomen. Het dagboek eindigt met een echte cliffhanger: 'Is moeilijk en begint ondoorzicht-ig te worden.'¹⁹ Dat klinkt mysterieuzer dan het waarschijnlijk was: 'Ons kind' was op dat moment elf, raakte in de pubertijd en begon zich aan haar moeder te onttrekken.

Martha, die na de dood van haar man Paul trouwde met een we-
duwnaar met twee dochters en de naam Beerwald aannam, bereidde
haar dochter goed voor op het leven. Tegen het einde van de oorlog
trok ze op met de *Meerderheidssocialisten*, maar nam haar dochter
na de moord op Rosa Luxemburg in januari 1919 mee naar een beto-
ging voor de radendemocrate. Hoe liberaal de stad ook was, ook in
Koningsbergen zal het antisemitisme bij tijd en wijle voelbaar zijn
geweest. Martha Beerwald had haar dochter erop voorbereid: wan-
neer een leraar antisemitische opmerkingen maakte, had Hannah de
instructie om direct op te staan en de klas te verlaten. Moeder maak-
te in dit soort gevallen vervolgens schriftelijk bezwaar bij de school-
leiding en vermaande het kind steeds weer: 'Je mag niet in je schulp
kruipen! Je moet je weren!'²⁰

Dit is hoe Hannah Arendt het tijdens een gesprek op televisie met
de journalist Günter Gaus vertelde. Bij die gelegenheid zei ze ook dat
ze per se filosofie had willen studeren: 'In zekere zin was voor mij de
vraag of ik filosofie ging studeren of er een eind aan zou maken.'²¹ De
openbaring lijkt een lezing van de godsdienstfilosoof Romano Guar-
dini te zijn geweest die ze bijwoonde in Berlijn, waar ze twee semes-
ters aan de universiteit doorbracht. Thuis in Koningsbergen was ze

namelijk wegens opstandigheid van school gestuurd. Haar biografe vertelt dat Hannah geprobeerd zou hebben om haar medeleerlingen tot een boycot van een al te strenge leraar te bewegen. Met hulp van vrienden en huisleraren bereidde ze zich als externe kandidaat voor op het eindexamen, waar ze in het voorjaar van 1924 met vlag en wimpel voor slaagde.²²

In de herfst van 1924, kort voor haar achttiende verjaardag, volgde ze het gerucht Heidegger en begaf zich voor haar studie naar Marburg. Volgens Hans Jonas, haar trouwste vriend aldaar, was ze Jodin ‘zonder iets van het jodendom te weten’ maar desondanks ook een *Trotzjüdin*, oftewel een Jodin met een zelfbewuste en strijdbare houding.²³ Omdat ze zich had voorgenomen theologie als bijvak te kiezen, zocht ze gelijk de andere coryfee aan die universiteit op, de nieuwtestamenticus Rudolf Bultmann, die in 1941 met zijn aanbeveling de Bijbel te ontmythologiseren misschien niet per se in de katholieke, maar wel in de protestantse theologie een revolutie zou teweegbrengen. Bultmann werd er op geen enkele manier van verdacht vooroordelen te koesteren tegen Joden, maar Hannah Arendt verblufte hem met haar categorische beginselverklaring: ‘Eén ding wil ik wel bij voorbaat duidelijk maken: antisemitische opmerkingen pik ik niet!’²⁴

Marburg tegen Berlijn: Martin Heidegger

De antisemiet Martin Heidegger werd verliefd op zijn Joodse studente, het denken was weer tot leven gekomen. Ze was de eerste niet, of zoals Hans Jonas het onnavolgbaar formuleerde: Heidegger ‘had zo nu en dan interesse in studentes, en mij is niemand bekend die zich daartegen verzet zou hebben.’²⁵ Ook de achttienjarige Hannah Arendt niet.

Aan Jonas hebben we ook het verhaal te danken over het moment waarop de twee elkaar vonden. Dat kan hij alleen van Hannah hebben gehoord, zodat we kunnen aannemen dat hij de beslissende ontmoeting betrouwbaar weergeeft, of toch in elk geval zoals zij hem erover heeft verteld. Nadat de ogen van de man aan de kathedraal en van de studente elkaar in de eerste maanden steeds weer hadden gevonden, verscheen ze ‘op een bepaald moment in dat eerste semester’ bij

hem op het spreekuur. Dat was vermoedelijk in januari of februari 1925, hartje winter. Het schemerde al en Heidegger deed geen licht aan, ze bespraken wat er zakelijk te bespreken viel. Toen ze op het punt stond te gaan en alweer bij de deur stond, ontspon zich plots een theatrale scène (of hij die had geoefend en al op anderen had uitgeprobeerd, is niet bekend): 'Plotseling viel hij voor mij op zijn knieën. En ik boog me voorover, en hij strekte op zijn knieën zijn armen naar me uit, en ik nam zijn hoofd in mijn handen en hij kuste mij, en ik kuste hem.'²⁶ Zo eenvoudig was het.

Zo eenvoudig was het eigenlijk niet, ook al was de situatie wel bijzonder literair: Jonas was zelf namelijk ook verliefd op Hannah. Ze zou hem, Jonas, vervolgens allervriendschappelijkst hebben verteld hoe het zat, zodat hij geen valse hoop zou koesteren. Ze vertelde hem over haar exclusieve relatie met Heidegger, en Jonas zou het geheim tot na haar dood bewaren.

Vanaf dat moment moest alles stiekem en in het verborgene. In het kleine Marburg mocht niemand weten wat er speelde tussen de studente en de professor, die immers een vrouw en twee kinderen had. Hannah Arendt stemde in met deze regeling, bezocht hem wanneer hij vrij was en nam in de tijd tot de volgende ontmoeting genoeg met zijn ouderwetse bezwingen van zijn liefde voor haar: 'Nee, nu gebeurde het, nu je leven zich stilletjes opmaakt om zich voor te bereiden op dat van de vrouw, nu je je voorgevoel, verlangen, opbloeien, lachen – je meisjestijd als een onuitwisbaar stempel mee moet nemen in je leven, als bron van deugd, van geloof, van schoonheid, van het vrouwelijke altijd-maar-schenken.'²⁷ Hij zal ernstig verliefd zijn geweest, maar zij stond in vuur en vlam door de grote toewijding waarmee de filosoof zich aan haar gaf. 'Het demonische heeft me te pakken,' schreef hij haar.²⁸ Ze kent Grieks, ze kent de apologie van Socrates, hij weet dat ze de toespeling begrijpt op het *daimonion*: de innerlijke stem waardoor de filosoof die door zijn Atheense medeburgers voor het gerecht is gebracht zich laat leiden. Zijn knielen voor haar zet hij voort in zijn ontroerde woorden: 'Het stille bidden van je lieve handen en je lichtende voorhoofd beschermden het in vrouwelijke verheerlijking. Nog nooit heb ik zoiets meegemaakt.'²⁹ Vooral zij had het echter leuk te pakken.

Sinds Elisabeth Young-Bruehl in 1982 het bestaan van de affaire onthulde, is er een hele bedrijfstak ontstaan rond de duiding ervan.

Hannah Arendt leefde midden in de catastrofes die de twintigste eeuw tekenden. Ze vluchtte voor de nazi's, werd in Frankrijk geïnterneerd en begon als staatloze balling in New York opnieuw. Daar groeide ze uit tot een van de scherpzinnigste politieke denkers van haar tijd. Haar werk over totalitarisme, revolutie en geweld, en vooral haar verslag van het proces tegen Adolf Eichmann, maakte haar zowel wereldberoemd als omstreden.

In *Denken in duistere tijden* vertelt Willi Winkler het leven van een vrouw die zich niet liet vastleggen en de confrontatie nooit schuwde. Arendt wilde bovenal begrijpen: hoe ideologie en macht werken, wat vrijheid vraagt en welke verantwoordelijkheid het individu draagt. Hij tekent het portret van een denker die zich nergens definitief bij neerlegde en van het denken zelf haar meest radicale vorm van vrijheid maakte.

WILLI WINKLER is journalist en schrijver, verbonden aan de *Zeit*, *Der Spiegel* en de *Süddeutsche Zeitung*. Hij ontving meerdere onderscheidingen voor zijn schrijfwerk, waaronder de Ben-Witter-Preis, de Otto-Brenner-Preis voor kritische journalistiek en de Michael-Althen-Preis.

WWW.UITGEVERIJTENHAVE.NL

 ten have

NUR 730